

УДК 37.013.37.047

ПРОБЛЕМИ ТА ПРАКТИЧНИЙ ДОСВІД ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ

В.В.Каплінський

Анотація. У статті аналізуються причини зниження рівня моральної культури та практичний досвід формування моральної свідомості особистості.

Ключові слова: моральне виховання, моральна культура, моральна свідомість, приклад, переконування, дискусія.

Аннотация. В статье анализируются причины снижения уровня моральной культуры и практический опыт формирования нравственного сознания личности.

Ключевые слова: моральное воспитание, моральная культура, моральное сознание, пример, убеждение, дискуссией.

Abstract. The article analyzes the causes of decline in moral culture and experience the formation of the moral consciousness of the individual.

Keywords: moral education and moral culture, moral consciousness, eg, persuasion, discussion.

Постановка проблеми. Проблема морального виховання учнів загальноосвітньої школи є досить актуальною у сучасних умовах, оскільки моральна культура становлять фундамент загальної культури особистості.

Наявність високого рівня культури естетичної, фізичної, інтелектуальної за відсутності культури моральної може не сприяти, а навпаки гальмувати прогресивний розвиток суспільства. Так, на думку А.Ейнштейна, майбутнє людства залежить не від науково-технічного прогресу, а від морального виховання. А.Косма Етолійський говорив, що зло прийде від людей грамотних. Подібну думку

висловлював у свій час ще Арістотель, зауважуючи: «Хто рухається вперед у знаннях, але відстає у моральності, той більше йде назад, ніж уперед». З іншого боку, відсутність моральної культури може негативно впливати на інтелектуальну сферу особистості. Існує старе єврейське прислів'я, яке стверджує, що розум іржавіє від злості. Однак, як зауважував відомий канадський вчений П.Вайцвайг, «не лише злість, а й заздрість, страх, а також деякі інші негативні емоції піддають корозії наше мислення».

Стан досліджуваності проблеми. Проблема морального виховання досить широко досліджувалась і досліджується у філософській та психолого – педагогічній літературі. В Україні та далеко за її межами відомі фундаментальні наукові праці з проблем морально-духовного виховання особистості І.Беха, які слугують фундаментом дослідження цього напрямку виховання у найважливіших його аспектах.

Вагомий внесок у дослідження проблем морального виховання особистості зробили такі відомі вчені, як: Н.Щуркова, М.Боришевський, М.Красовицький, О.Киричук та ін.

Удосконалюють традиційні та розробляють інноваційні методики морального виховання Т.Дем'янюк, С.Коваленко, Н.Хамська, Т.Авксентьєва та ін.

Вітчизняна педагогіка збагачена досить цікавим досвідом морального виховання особистості, зокрема досвідом формування моральної свідомості та моральної поведінки відомих зарубіжних вчених: Л.Кольберга, Х.Штольца, К.Шварцмана та ін.

Мета пропонованої статті полягає у дослідженні причин зниження моральної культури на сучасному етапі розвитку суспільства, аналізу практичного досвіду її формування на етапах ознайомлення учнів з нормами моральної поведінки та забезпечення їх внутрішнього прийняття.

Зпершу запропонуємо подумати над питаннями, які стосуються історичного минулого.

Чому історія Спарти – це лише війна і лише повстання рабів?

Чому Давня Спарта, держава, у якій найвищою доблестю вважалась стійкість, все-таки не зуміла вистояти?

Чому спартанці, яких готували до боротьби, і лише до боротьби, все одно зазнали поразки?

Чому від знаменитої держави не залишилось ні мудрої поезії, ні статуй, ні наукових законів?

Мужня і горда Спарта загинула від обмеженості. Адже саме ті, кого кидали зі скелі, могли дати державі міць розуму і силу духу. Спарта була холодною країною в духовному плані. Планомірно і холодно вона б знищила ще в дитинстві Суворова і маленького Наполеона. Згадаймо, як мати спартанка проводила сина на війну: не зі слізьми на очах, а зі словами: «Зі щитом або на щиті».

Зауважимо, що моральне виховання насамперед спрямоване на формування морального стрижня особистості (моральні погляди, переконання, спрямованість). Відсутність морального стрижня спричиняє духовну кризу. А духовна криза спричиняє кризу життя взагалі. Без внутрішнього морального стрижня людина втрачає життєві орієнтири. Аналіз психолого-педагогічної літератури з проблем морального виховання, бесіди з молоддю, педагогами та батьками дозволили визначити й узагальнити причини зниження рівня моральної культури на сучасному етапі розвитку суспільства, які гальмують процес формування морального стрижня особистості. Насамперед, звернемося до причин соціального характеру.

Негативний вплив довколишнього середовища та засобів масової інформації, які нерідко розмивають свідомість.

Відомий учений Ю.Азаров говорив, що *виховання – нуль, ніщо. Воно буде таким, яким буде суспільство. А молодь є дзеркалом суспільства.*

Подвійна суспільна мораль (декларація моральних цінностей на словах і низький рівень моральної культури насправді). Часто педагог, який декларує моральні цінності, живе за іншими законами. Так, в одній з анкет десятикласника читаємо: *«Наша класний керівник вміє дуже красиво говорити про дотримання моральних норм поведінки, але те, що вона говорить, повисає порожніми звуками в тиші недовіри: бо те, що вона проголошує, не живе в ній самій».*

Негативний вплив масової, так званої «поп-культури», у текстах популярних пісень якої ми нерідко натрапляємо, наприклад, на таке: *«Хочу твого тепла, хочу твого бабля».*

Можна окремо виділити групу причин, пов'язаних з недоліками виховної роботи школи, яка часто перетворюється в проведення виховних заходів здебільшого розважального характеру, інколи досить сумнівного спрямування. Про це красномовно свідчать деякі *фрагменти виховних заходів, взяті з письмових звітів про проходження педагогічної практики.* Наведемо фрагмент сценарію виховного заходу, із звіту про проходження педагогічної практики.

Танок малят: Редиска, Картопелька, Квасолька і Томатик сміялися, обнімалися і танцювали під вікнами, наспівуючи пісеньку, яку тут-таки і вигадали: «Ду-ду-ду! Ду-ду-ду! Радість и веселье! Две

собаки на дубу рядышком висели». Далі йде танок веселий, швидкий, грайливий. Інший фрагмент із звіту про проведення виховної роботи під час педагогічної практики однієї із студенток 3 курсу.

26 лютого о 8:30 розпочався виховний захід у формі змагання, клас було поділено на дві команди: перший було дано назву «чувачки», другій – «голубки». Перемогла команда «чувачків». У команді «голубків» було відзначено приколїста Васю.

Зауважимо, що легке, поверхове ставлення до життя стає хворобою нашого часу. У поведінці учнів ми нерідко спостерігаємо брак серйозності. Безтурботний стиль життя для багатьох стає нормою. Не добра посмішка, а тупий, безглуздий сміх над тим, що називається «прикольно». Відомий американський психолог Е.Торндайк писав: «Слову «виховання» надають різного значення. Причому воно завжди вказує на зміни. Ми не виховуємо кого-небудь, якщо не викликаємо у ньому змін». Не важко спрогнозувати, які зміни можуть спричинити подібні виховні заходи. Як наслідок і як одна з причин подібного підходу до організації виховної роботи, – наступний факт.

Кілька років тому в новинах каналу «1+1» прозвучала інформація про авторитетного завуча однієї зі шкіл, яка була активним членом злочинної групи з розповсюдження наркотиків, в тому числі й серед учнів! Під час інтерв'ю вчителька та учні одностайно говорили про те, що ця вчителька – прекрасний спеціаліст, добре знає свій предмет, ерудована, вимоглива й дуже гарний організатор виховних заходів розважального характеру.

Безперечно, виховні заходи розважального характеру також важливі й потрібні, оскільки вони згуртовують, насичують життєдіяльність учнів позитивними емоціями. Але їхніми основними показниками має бути належний культурний рівень і почуття міри. У п'єсі про відомого польського педагога Я. Корчака «Варшавський сполох» Вадим Коростильов пише: «Хіба люди завжди повинні сміятись, ходити на голові, скакати і веселитись? Інколи люди повинні сісти й подумати. Адже голови для того, щоб думати. І зовсім не для того, щоб підлітати, як порожні футбольні м'ячі... від черевика до черевика».

Не можна залишити поза увагою низку причин безкультурності дітей, зумовлених недоліками сімейного виховання, серед яких:

- низький рівень педагогічної культури батьків, які часто живуть за принципом, сформульованим К.Д.Ушинським: «Самая лёгкая в мире наука – невежество. Оно даётся легко и не печалит душу». А з іншого боку, як писав С.Маршак: «Когда родители хмят, растут родители хмят, и вырастают хамы, как папы, так и мамы».

- неузгодженість виховних впливів з боку різних суб'єктів сімейного виховання.

- незнання «внутрішнього світу» своїх дітей, їхніх потреб, інтересів, а, отже, неможливість ефективно впливати на формування розумних потреб та моральних цінностей.

Третя група причин – причини особистісного характеру (ті, які приховані в самому вихованцеві). Це здебільшого слабка воля, невміння контролювати свої бажання та дії, залежність від своїх «нездорових» пристрастей. Так, ми часто спостерігаємо, як та чи та пристрасть стає домінантною або переходить у хронічну форму, нерідко розвиваючи або витісняючи моральні цінності. Образно кажучи, вона є тією ржавчиною, яка, поширюючись, роз'їдає моральний стрижень особистості і робить людину своїм рабом. Так, якщо людина сама не може керувати собою, нею керують інші або ж її пристрасті.

Одне з найважливіших завдань морального виховання – подолати у вихованців байдужість до цього напрямку всебічного розвитку особистості, який нерідко залишається поза увагою, бо при такій байдужості людина колись усе одно відчує незадоволеність життям, порожнечу і відчай.

Моральний стрижень особистості робить людину стійкою і сильною. Його наявність дає змогу відчувати:

«Я по-справжньому сильний, тому що в мене є моральний стрижень. Він сильніший від моїх бажань, він чинить опір тим пристрастям і діям, які можуть мені зашкодити, він стримує мене, він коригує мої дії, він допомагає мені здобути владу над собою».

Формування моральної свідомості, моральних ставлень та переконань потребує короткої характеристики етапів морального виховання, оскільки від їх особливостей залежить вибір відповідних способів впливу.

Так, на першому етапі закони, норми і правила моральної поведінки повинні стати предметом свідомості вихованця і знайти своє відображення у ній. А завдання педагога полягає в тому, щоб допомогти їх зрозуміти, осмислити, усвідомити і засвоїти, переконавши в тому, що не знати законів, норм і правил моральної поведінки – все одно, що їздити на автомобілі, не знаючи правил дорожнього руху.

На другому етапі має відбутись внутрішнє прийняття норм, правил принципів моральної поведінки на підставі формування позитивного ставлення до них, що є головною умовою їх переходу у

внутрішній план особистості. Якщо на першому етапі вони стають предметом свідомості, то на другому – предметом мотиваційно-ціннісної сфери особистості.

Третій етап – перехід засвоєних моральних норм, правил і принципів у *моральні переконання*, тобто в таку властивість особистості, коли вона дотримується засвоєних норм навіть наодинці, без зовнішнього контролю.

Четвертий етап морального виховання передбачає формування моральної спрямованості особистості. Лише сформованість моральних переконань спрямовує особистість на правильний шлях життя, даючи їй правильні орієнтири, рятує від іншої спрямованості (зі знаком «-»). На цьому етапі моральні переконання стають потребою особистості, її властивістю, допомагають ухвалити правильне рішення в ситуаціях морального вибору («Я не можу інакше»). Отже, людина *усвідомлює* необхідність дотримання моральних норм, внутрішньо *приймає* їх, *дотримується* у своїй поведінці, дотримується навіть *наодинці* без зовнішнього контролю, потім вони стають її *потребою і властивістю*. Однак існує ще один рівень моральної культури особистості, який можна вважати найвищим. Він настає тоді, коли людина контролює не лише свої дії та вчинки, а й свої думки.

Духовний стан людини визначає якість її помислів. Відомий афоризм проголошує: «Слідкуй за своїми думками, бо вони переростають у вчинки; слідкуй за своїми вчинками – вони формують характер; слідкуй за своїм характером – він визначає стиль життя, від якого залежить твоя доля».

Згадаймо героя роману Ф.Достоевського «Злочин і кара» Родіона Раскольникова й еволюцію його злочину: *спочатку виникла думка, яку Раскольников не відігнав, а прийняв у себе; потім думка «взяла його у полон» і здобула владу над ним; потім привела його з сокирою до дверей старої. І, незважаючи на те, що в останню мить Раскольникова почав зупиняти внутрішній голос: «Не роби цього!», але вже було пізно, і він відкрив двері у квартиру старої, бо думка набрала обертів, яких уже неможливо було зупинити і перейшла у злочинні дії.*

В основі класифікації методів морального виховання закладено ті самі поняття, що і в основу загальних методів виховання, а саме: свідомість, підсвідомість, діяльність, оцінювання та корекція. Моральні норми, принципи, правила закладаються передусім у свідомості і стають регулятором моральної поведінки.

Вплив на свідомість досить тісно пов'язаний з діяльністю педагога – вихователя, яка часто перебуває поза увагою або ж недооцінюється, – це вплив на підсвідомість. Однак коефіцієнт корисної дії звернення до свідомості і вплив на підсвідомість може бути досить низьким або навіть нульовим без включення у діяльність. Згадаймо А.С.Макаренка, який говорив, що сміливість неможливо виховати, звертаючись лише до свідомості. Вона тільки тоді сформується, коли вихованець буде в умовах, у яких він зможе проявити сміливість. Формуючи досвід моральної поведінки, педагог має піклуватись і про його закріплення. Тут не обійтись, з одного боку, без оцінювання поведінки, що допомагає викликати позитивні почуття і надихнути на подальшу позитивну поведінку, з іншого, – без корекції, якщо виникає необхідність пригальмувати негативну поведінку. Серед методів звернення до свідомості чи не найголовніша роль належить методу, який постійно має місце у виховному процесі, а саме методу прикладу. С.Соловейчик називає моральне виховання вихованням без виховання, оскільки в його основі лежить насамперед приклад. На цьому акцентував Л.М.Толстой, підкреслюючи, що виховувати буде важко доти, доки ми будемо хотіти, виховувати дітей, не виховуючи себе. Але якщо ми зрозуміємо, що виховувати інших можливо лише через себе, лише виховуючи себе, тоді саме по собі відпаде питання про виховання, а залишиться лише одне питання життя: як потрібно самому жити. «Перед тим, як ви почнете виховувати, – радить А. С. Макаренко, – перевірте свою поведінку. Саме вона відіграє вирішальну роль у вихованні».

Метод прикладу спроможний: 1) показати привабливість конкретної моральної норми; 2) викликати зневагу до прояву негативного у власній поведінці; 3) бути переконливим аргументом; 4) зразком для наслідування.

Сила прикладу в тому, що він діє своєю наочністю та конкретністю.

Особлива роль у вихованні моральної культури належить власному прикладу батьків, педагогів, тренерів. Так, за словами російського письменника М.Є.Пестова, «виховання прикладом свого життя – це мовчазна проповідь, яка є ефективнішою від усіх переконань». Про це ж говорив Сенека ще до нашої ери: «Довгий і нудний шлях через настанови – короткий і дієвий шлях прикладу». Однак особистий приклад може нести позитив і негатив, що вимагає від педагога бути досить обережним у словах і вчинках, оскільки до слів можуть прислуховуватися, а вчинки – наслідувати.

Переконування можна застосовувати як для формування в учнів нових переконань, так і для доведення хибності поглядів, сформованих стихійно. Ефективність цього методу залежить від таких факторів: ставлення учнів до педагога; переконливості міркувань самого вчителя, його компетентності,

упевненості; переконливості його аргументів; уміння, не нав'язуючи своєї позиції, підводити до самостійних правильних висновків; бачення зворотної реакції і, залежно від неї, коригування своєї вербальної і невербальної поведінки; почуття міри; уникнення повчань, моралізування, нотацій, які викликають протидію; врахування індивідуальних особливостей.

Окремо акцентуємо на одній із найважливіших умов ефективного переконування. Апелюючи до свідомості людини логічними доказами, аргументами, не завжди можна досягти успіху. Ключ до успіху в переконуванні – вміння задіяти почуття (серце), знайти вхід у нього. Тоді і розум прийме ті положення, у яких ми хочемо переконати. Одним з важливих чинників, що обумовлює вибір методу переконування, є ситуація.

Переконування не є оптимальним методом впливу у ситуаціях першого знайомства, коли випробовують учителя, навмисно очікуючи від нього зауважень, повчань; у ситуаціях навмисного провокування конфлікту з боку учнів; а також в ситуаціях з очевидним негативним ставленням до вчителя. Це пояснюється тим, що в цих ситуаціях відсутня головна умова ефективного переконування – позитивне ставлення до вчителя, довіра до нього. В одній ситуації – вчитель ще не знайомий учням, у другій – може мати місце очевидна протидія вчителю, у третій – негативне ставлення. Тому, обираючи метод переконування, потрібно проаналізувати зміст запропонованих ситуацій, ураховуючи подані позиції.

Звертаючись у виховній діяльності до методу переконування, варто пам'ятати, що принцип: «що більше переконливих аргументів, то краще» – не є правильним. Так зване правило Гомера гласить: *«Слабкий аргумент може поховати всі інші»*. Не випадково кажуть: *«Хто досить активно намагається переконати, той нікого не переконає»*.

Розкриваючи сутність та умови ефективності наступного, досить важливого методу формування свідомості, звернемось до афористичного вислову В.Короленка: *«Лише із зіткненням думок народжуються нові істини і рух вперед. А що не рухається, то вмирає і розпадається»*.

Саме дискусія – обговоренням проблем, які передбачають суперечливі погляди. Предметом дискусій можуть бути ситуації морального вибору, проблеми морально-етичного характеру з життя, художніх творів, кінофільмів, близькі життєвому досвіду учнів. Дискусія передбачає дотримання певних вимог щодо її організації.

1. Вибір цікавої проблеми, яка б відповідала інтересам учнів і була для них життєво значущою. Дискусійний характер має бути закладений у формулюванні самої теми: *«Бути як більшість чи залишатись собою?»*, *«Що значить бути сучасним?»*, *«Справжній друг – це ...»*, *«Що значить бути вихованим?»*.

2. Інтригуючий початок дискусії, який би забезпечив інтерес до обговорення проблеми і дав поштовх до суперечливих суджень. З цією метою доцільно було б попередньо (таємно від інших) підготувати одного-двох зачинщиків дискусії; підготувати «диверсанта», який би завчасно висловив протилежну думку; самому ведучому або педагогу спеціально запропонувати суперечливу версію; зіштовхнути суперечливі позиції.

- Заздалегідь продумана логічна система питань та їхнє чітке формулювання.

4. Надання учням можливості вільно висловлювати свої думки, уникнення повчального тону та нав'язування власних поглядів з боку вчителя.

5. Уміння педагога шляхом навідних питань та аналогій підводити до істини, тактовно вислуховуючи різні думки учнів та делікатно відхиляючи помилкові судження. У цьому аспекті важливо керуватись принципами:

- Я поважаю будь-які переконання і, насамперед, ті, які суперечать моїм власним (С.Далі).

- Я ніколи не погоджуюся з твоїми переконаннями, але я до останнього подиху буду захищати твоє право виражати їх (Вольтер).

- Той, хто заперечує мені, пробуджує у мені не гнів, а увагу. Я поважаю того, хто суперечить мені і тим самим учить мене (Монтень).

6. Уникнення демагогії. Використання прийомів емоційного стимулювання. Йдеться про те, що під час дискусії має бути задіяний не лише кінчик балакучого язика, а й інтелект, емоції, почуття, воля.

Для цього можна використовувати різноманітні прийоми емоційного стимулювання. Один з ефективних прийомів – прийом контрасту.

Так, наприклад, у дискусії, предметом якої є типова життєво важлива ситуація морального вибору дівчиною майбутнього супутника життя, можна, зіставити дві контрастних за своїм змістом пісні, які можуть бути виконані підготовленою ученицею. Досвід їх використання засвідчує досить сильний емоційний вплив за умови продуманого комунікативного забезпечення цього прийому і несподіваності.

Після обговорення проблеми, ведучий дискусії звертається до присутніх з такими словами: *«За*

логікою я маю сказати прикінцеве слово та зробити певні висновки. Але я їх робити не буду. У такій ситуації вам краще зробити власний вибір. Слухайте, думайте і робіть його самі.

Варіант перший

*Встолічном городке, без денег и без места,
как птица, налегке, жила одна невеста.
Какой-то бедный паж, влюбленный идеально,
ей предложил шалаши, к тому же коммунальный.
А рядом жил барон, в карете ездил черной, и
заприметил он красивую девчонку.
Прикинула она, в настрое похоронном, что будет,
как жена, в порядке с тем бароном.
Любовь, конечно, зла, любовь, конечно, зла.
Была иль не была, не знаешь, что найдешь в ней.
Но два ее крыла, но два ее крыла, – они всего
надежней. Была бы хороша девчоночка в
бриллиантах, но выбрала пажу, без средств и при
талантах.
А он не горевал, и музыка играла, но так он
целовал, что сердце замирало.*

Варіант другий

*Обманули лихо, окружили крепко, заманили
птицу в золотую клетку.
И тоскует птица, и грустит, и тужит в
драгоценной клетке с нелюбимым мужем...
А муж ладонью прикасается к плечу, а птица
бьется и кричит:
«Какая дура я! Я не хочу! Я не хочу! Я не
хочу! Я передумала! Я передумала!»
Светлая квартира, яркие обновы, но кольцо
на пальце – гирею пудовой.
Заслоняют небо золотые прутья, и о них с
разбегу бьется птица грудью.
А муж ладонью прикасается к плечу, а птица
бьется и кричит:
«Какая дура я! Я не хочу! Я не хочу! Я не
хочу! Я передумала! Я передумала!»
Ни к чему вдруг стали яркие наряды, ничего
не надо, ничего не надо!
Наревевшись вдоволь, засыпает птица, и
дрожат печально слёзы на ресницах.
А муж ладонью прикасается к плечу, а птица
бьется и кричит: «Какая дура я! Я не хочу! Я
не хочу! Я не хочу! Я передумала! Я
передумала!»*

Важливо, коли завершення диспуту також продумане з погляду його післядії. Завжди залишає слід у пам'яті несподівана кінцівка. Дискусію на тему: «Справжній друг – це...» можна було б завершити так:

Досить часто залишається поза нашою увагою те, що в дружбі є надзвичайно важливим. В одному із своїх віршів поет Д.Кугультинов дає відповідь на запитання: «Як можна випробувати справжнього друга?»

*Друзья познаются в несчастье, но ты, испытав друга,
Иной с досадой не справясь, поздравит тебя, чуть
не плача.
Не жди от судьбы напасти, чтоб горло
Не щедрость души, а зависть увидишь ты, как на
сдавило тугу, блюде –
Чтоб в грудь проникла, сжигая. Проверка есть
И в счастье друзья познаются.
и другая: Когда заглянет удача,*

Педагог – новатор Є.М.Ільїн в одній із своїх статей наводить приклад, який є гарною ілюстрацією післядії дискусії на моральну тему: «Якою повинна бути жінка – дружина?»

Ми обговорювали цю проблему в педагогічному класі. Дівчата висловлювали різні думку, а після обговорення запитали мене: «Євгене Миколайовичу, а Ви як думаєте? Що головне в жінці – дружині?»

І ось, що я зробив. Я встав і пішов між рядами, оглядаючи хлопців і так, і так. Вони повертались один до одного: Що ще? Навіщо? Дехто посміхався по-доброму, оскільки вони знали мій головний принцип: нічого не робити просто так, все з видумкою. Це закон моєї методики. Нарешті, я підійшов до одного парубка і зняв з його плеча чи то пір'їнку, чи то пушинку. Положив бережливо собі на долоню, підходжу до учениці і запитую: «Скажи мені, скільки важить ця пушинка?» Вона відповідає: «Та що Ви, Євгене Миколайовичу, нуль вона важить!» Я кажу: «Це з погляду фізики – нуль, а з точки зору людинознавства ця пушинка важить тонну». Клас затих. Я звернувся до них: «Запишіть ключовий образ нашої дискусії: «Пушинка». Записали? «А тепер послухайте дуже коротеньку байку про те, якою має бути справжня дружина». А педагогічні класи – це, загалом, дівчата. Дівчата налаштувалися.

«Слон, перетаскивая брёвна, стал уставать. И хоть в пушинке веса мало, но всё ж слону полегче
Его любовно коснулась хоботом жена, и стало.
протрубив негромко: Приободрившись, он опять схватил бревно и, – ну
«Крошка, ну, подожди, постой немножко!» – таскать!
сняла пушинку со слона. Жизнь измеряется любовью. Я взял, как
частность, жизнь слоновью».

Зробив паузу. Дівчата дивляться. «Крошка, подожди, постой немножко, – сняла пушинку со слона». Ця пушинка – той божевільний стрес, який лягає на наші плечі. Наскільки важливо вміти зняти його. По-доброму доторкнувшись, сказати: «Ну, зачекай, відпочинь». А нерідко дружина сама маленька, але як відкріє рота, як закричить... А тут слониха велика: «Крошка, ну подожди, постой немножко». Ось як потрібно, якщо хочете, щоб слон горілки не пив і до другої слонихи не ходив. Якщо хочете, щоб слон таскав дрова, йому потрібно допомагати, потрібно вміти доторкнутись і сказати тихо: «Зачекай...» Я за таку дружину.

Дівчата сидять, слухають, думають.

І кожній зрозуміло: я буду такою дружиною, такою. Тут немає сентиментальності, немає потоки, солоденького немає. Тут є співчуття, якщо хочете, на рівні Достоєвського, тут своєрідна таємниця, глибина. Не потрібно говорити багато. Потрібно сказати репліку, ось таку, після якої знову виникає бажання взяти поліно і працювати, і працювати, і працювати.

Висновки. Аналіз причин зниження рівня моральної культури особистості (соціального характеру; причин, пов'язаних з недоліками роботи школи та недоліками сімейного виховання) дозволяє визначити недоліки в організації морального виховання та здійснити пошук оптимальних шляхів формування моральної культури особистості. З огляду на те, що у моральному вихованні здебільшого застосовуються традиційні методи виховання (переконування, приклад, дискусія), зміст пропонованої статті передбачав визначення умов, при яких названі методи могли б забезпечувати належний коефіцієнт корисної дії у формуванні моральної культури особистості.

У процесі вивчення педагогічних дисциплін студенти з неабияким інтересом готують фрагменти виховних заходів, використовуючи матеріали, наведені вище. При належному комунікативному забезпеченні та опорі на принцип емоційності така форма роботи є корисною у тому плані, що майбутні педагоги не лише знайомляться з сутністю та технологією проведення виховних заходів, а і практикують їх проведення серед студентів інших груп, курсів, інститутів. Такий підхід реалізує виховний потенціал педагогічного процесу, формує уміння та навички здійснення виховного впливу, спрямованого на формування моральної культури особистості.

Література

1. Бех І. Д. Виховання особистості: сходження до духовності: У 3-х кн. Кн.3: Навчальний посібник / І. М. Бех. – К.: Либідь, 2006. – 272 с.
2. Бех І. Д. Духовний розвиток особистості: поступ у незвідане / І. Д. Бех // Педагогіка і психологія. – 2007. – №1. – С.5 – 27.
3. Боришевський М. Й. Духовні цінності в становленні особистості громадянина / М. Й. Боришевський // Педагогіка і психологія. – 1997. – №1. – С.17 – 19.
4. Ильин Е.Н. Я человекопоклонник / Е.Н. Ильин // Учительская газета. – 1987. – 5 марта.